

A marxizmus korunkban

Mit jelent egy marxista és a marxizmus számára a mi korunk? A marxizmus föllendülésének időszakát? Vagy a marxizmus hanyatlásának korszakát? Azokban az országokban, ahol a föltevés szerint a marxizmus uralkodó tan, a hivatalos válasz természetesen az, hogy ez a marxizmus soha nem látott, soha nem hallott, példátlan virágzásának kora, elméletben és gyakorlatban egyaránt. Itt, Nyugaton, kiváltképp a mi angolszász országainkban, napról napra azt sulykolják nekünk, isten tudja, hány oktatási és más egyéb pódiumról, hogy a marxizmusnak nem csupán leáldozott, de nincs is már semmi jelentősége – semmi köze korunk problémáihoz. Szülőhazámból, Lengyelországból egy ragyogó fiatal filozófus, ám nagyon gyatra politikai elemző hangja jut el hozzánk, aki arról beszél, hogy haszontalan dolog a marxizmusról vitatkozni, mert a marxizmus már olyan mértékben megnyerte, legyőzte és meghódította az emberi elmét, hogy szerves része lett a korszerű gondolkodásnak, és minden nagy tannak ez jelzi a végét – amikor az emberi gondolkodás szerves részévé lesz. Ez az ifjú filozófus egy olyan sztálini korszakot élt meg Varsóban, amelyikben ő és nemzedékének tagjai azonosnak vették a sztálinizmust és a marxizmust. Csakis sztálinista alakban ismerték a marxizmust; a hivatalos marxizmust sztálinizmusként s a sztálinizmust marxizmusként szolgálták föl nekik, és ők ezt elfogadták. Most el akarnak szakadni a sztálinizmustól, és ez – minthogy egyenlőségjelet tettek a sztálinizmus és a marxizmus közé – számukra annyit jelent, hogy el a marxizmustól. Nekem úgy rémlik – már csak ilyen a mi korunk keserves dialektikája –, hogy a marxizmus egyszerre van emelkedőben is, meg hanyatlóban is.

Felnőtt életem kezdete óta (vagyis bő negyven éve), mindig marxista voltam, s egy pillanatra sem inogtam meg – nem mondanék olyat, hogy hűségemben, mert nem „hűség” kérdése ez –, sohasem inogtam meg marxista világnézetemben. Én nem tudok másban gondolkozni, mint marxista fogalmakban. Üssenek agyon, nem tudok. Megpróbálhatom; de nem megy. Létezésem része lett a marxizmus. Mint olyasvalaki, akinek sajátja lett a „hűség” a marxizmushoz, nem szeretném egyiküknek sem, aki talán csak mostanában ismerkedett meg a marxizmussal, azt sugallni, hogy a marxista tanítás valamiféle aranykora ez. Korántsem. Csak annyiban a marxizmus diadalának kora, amennyiben egyfajta antikapitalista, posztkapitalista társadalom kifejlődését elindító forra-

dalmi kor. De a marxista gondolat elfajulásának és a munkásmozgalom nagymérvű szellemi hanyatlásának is a kora. Pontosan azért, mert nincs más alkotó és megtermékenyítő tan a modern munkásmozgalom számára, csak a marxizmus, éppen ezért katasztrofálisan lesüllyed ennek minden szellemi mércéje mindenkor és mindenütt, amikor és ahol csak megkövül a marxizmus. Ma azt látjuk: teret hódít a marxista gyakorlat, beszűkül és elkorcsosul a marxista gondolkodás. Mély szakadék húzódik a forradalom gyakorlati tapasztalata és a marxista elmélet egész terepe között, amelynek talaján előkészítették a forradalmat, igazolták a forradalmat filozófiai, történeti, gazdasági, politikai, kulturális és – ha úgy tetszik – még morális alapon is.

A filozófiai vagy történeti gondolkodás iskoláit és tanait tanulmányozó hallgatók számára nincs semmi rendkívüli e kijelentésben. Szinte mindegyik valóban nagy bölcséleti iskola, amely nemzedékek gondolkodása fölött uralkodott, ismerte a nagymérvű elterjedés, az eszmélés és fejlődés időszakait, s éppígy a romlás és a hanyatlás időszakait is. Csupán egyetlen másik ilyen gondolkodói iskola jut most eszembe, az arisztotelészi, amelyik csaknem két évezreden át az emberi értelem uralkodó meghatározója volt. Korszakok egész során ívelt át nagy jelentőségű alkotó értelmezéseinek és alkotó befolyásának változatos szakaszaival, s olyan korszakokon is áthaladt, amelyekben saját maga paródiájának diadalát élhette meg, így a középkori katolikus skolasztikában, amelyik bár az arisztotelészi filozófián nyugodott, mégis olyan kapcsolatban állott vele, mint a karikatúra egy eredeti tárgy valós képével. Ám ez a ellentmondásos pályakép még a középkorban sem fosztotta meg az arisztotelészi filozófiát létjogától, kreatív szakaszaitól, ösztönző erőitől, amelyek tovább léteztek, később pedig segítettek a középkori Európának a skolasztikus elfajulás leküzdésében. E tekintetben kiállja az arisztotelészi filozófiával való összevetést a marxizmus mint olyan gondolkodási mód, amelyik sűrítve összefoglalja és általánosítja a tőke alatt létező világ egész társadalmi, gazdasági s bizonyos mértékig a politikai tapasztalatát is, és föltárja annak a történelmi fejlődésnek a belső mozgatóerőit, amelynek a kapitalizmustól kell átvezetnie valami másfajta, posztkapitalista rendhez, amit egyezményesen szocialista rendnek szoktunk nevezni.

A marxizmus nem valami intellektuális, esztétikai vagy filozófiai divat, mindegy, mit képzelnek a divatárusok. Miután egy-két szezonon át odavoltak érte, előállhatnak a kinyilatkoztatással, hogy már elavult. A marxizmus egy bizonyos gondolkodásmód, hatalmas történelmi fejlődésből kiszűrt általánosítás; és ameddig ez a történelmi szakasz, amelyben élünk, nem marad messze mögöttünk, ez a tan bizonyulhat ugyan tévesnek egyik-másik részletében vagy másodrendű kérdésében, de eddig semmi sem cáfolta azt, és semmi sem látszik megcáfolni, hogy helytálló, érvényes és fontos a jövőre nézve. Ámde ugyanakkor a marxista gondolkodás degenerálódásának problémájá-

val kell szembenéznünk. Látjuk az elmélet és gyakorlat szétválását, látjuk a szembeszökő s egy marxista számára gyakran megalázó ellentétet aközött, ami szerintem a klasszikus marxizmus – vagyis az a gondolatrendszer, amit Marx, Engels, a kortársaik, majd utánuk Kautsky, Plehanov, Lenin, Trockij, Rosa Luxemburg fejlesztett ki –, és a vulgáris marxizmus, az európai szociáldemokraták, reformisták, sztálinisták, hruscsovisták és hasonszórú társaik különböző változatainak ál-marxizmusa között. Annak mintájára beszélek itt klasszikus és vulgáris marxizmus ellentétéről, ahogyan Marx beszélt a klasszikus és a vulgáris gazdaságtan ellentétéről. Tudom, hogy Marx számára a „klasszikus gazdaságtan” kifejezés mást jelentett, mint amit ma önöknél, a *London School of Economics* hallgatóinál használatos tankönyvekben jelent. Ezekben, ha nem tévedek, a klasszikus gazdaságtan egészen a tizenkilencedik század végéig, sőt a huszadik század elejéig tart, és még Marshall is beletartozik. Marx számára a klasszikus gazdaságtan gyakorlatilag véget ér Ricardóval. Minden, ami rá következik, az ő számára a burzsoázia vulgáris gazdaságtana, s nagyon is jó okkal. Marx a klasszikus gazdaságtanban, Ricardóban és Smith-ben annak fő elemeit látta meg, amiből a saját elméletét kifejlesztette, kiváltképpen a munka-értékelméletet – az emberi munkán alapuló érték elméletét. Ez volt a forradalmi elem a klasszikus polgári politikai gazdaságtanban. Ez a forradalmi elem a burzsoázia számára a továbbiakban hasznavehetetlenné lett, mi több, félelmetessé. A posztricardiánus gazdaságtan mindenből le akarja vezetni az értéket, csak a munkából nem. A vulgáris gazdaságtan későbbi iskolái a forgalomból vezetik le az értéket; még később pedig „elbocsátják” az értéket, és nélküle építkeznek a politikai gazdaságtanban, miután rájöttek, hogy ebben az emberi munka teremtette érték fogalmában a forradalom csírája rejlik. Ettől pedig a polgári gondolat ösztönösen visszahőkölt, és rémülten fordult más irányba. A klasszikus gazdaságtan, Smith és Ricardo közgazdasági gondolkodásmódja, fejtegette Marx, olyan bepillantást engedett a kapitalizmus működésébe, amely messze túlterjedt a polgári osztály gyakorlati szükségletein.

Ricardo, aki olyannyira értette a kapitalizmust, tudta, hogy a burzsoázia se nem óhajtott, se nem állt módjában megérteni saját rendszere működését, s ezért kellett mindennekelőtt a munka-értékelmélettől megszabadulnia. Ez a jelenség – hogy egy tan, egy elmélet sokkal mélyebb betekintést enged valamely társadalmi rendszer működésébe, mint amilyenre gyakorlati igénye volna annak a társadalmi osztálynak, amelyik számára készült – előfordul olykor a történelemben. És ez megtörtént a marxizmussal is. A klasszikus marxista gondolatrendszer olyan mély, mérhetetlen és mind a mai napig kimeríthetetlen és földerítetlen gazdagságú bepillantásra adott lehetőséget, amilyenre a munkásosztálynak a maga gyakorlati céljaira, úgy látszik, nem volt szüksége. Ezt a gondolatot hajdanán Rosa Luxemburg fogalmazta meg

A *tőke* második és harmadik kötetének megjelentetése alkalmával. Azt mondotta, hogy a szociáldemokrata mozgalom Európában harminc-nyolcvan éven át *A tőke* első kötete alapján folytatta propaganda- és agitációs munkáját – vagyis Marx gazdaságelméletének töredéke alapján; de azután jött a második és a harmadik kötet, s egy hatalmas szerkezet táruult a szemünk elé –, csakhogy a munkásmozgalom egyáltalán nem érezte úgy, hogy gyakorlati és elméleti tevékenységét nem megfelelő alapon végezné: még *A tőke* töredékének intellektuális tartalma is teljességgel elég volt ahhoz, hogy a munkásmozgalmat – mondjuk úgy – évtizedekig szellemileg elevenen tartsa.

Marx olyan gondolatrendszer alkotott, amelyik messze túlterjedt annak a mozgalomnak a szűk gyakorlati szükségletein, amelyet szolgálni szándékozott munkájával. Aztán jött a vulgarizálás, ez éles ellentétben volt az eredeti tannal, ámde tükrözte a munkásmozgalom és a marxizmus zászlaja alatt bekövetkezett forradalmak követelményeit. Remélem, sikerült elmagaráznom, hogy milyen értelemben használom ezeket a kifejezéseket: klasszikus marxizmus és vulgáris marxizmus. De azért talán összefoglalnám érvelésemet: a klasszikus marxizmus mély történeti betekintést enged a kapitalizmus működésébe, a kapitalizmus fölbomlásának kilátásaiba, s még tágabban: az ember viszonyába e rendszer alatt a másik emberrel, saját osztályával és más osztályokkal, valamint kora technológiájával való kapcsolatába, ez iránt tanúsított magatartásába. A vulgáris marxizmusnak nincs szüksége semmi ilyen betekintésre; tökéletesen kielégíti mindeme tudásnak egy kicsiny töredéke, amellyel megtalálja helyét a gyakorlati szükségletek, gyakorlati törekvések és gyakorlati föladatak szigorúan korlátozott pályáján. A gyakorlat történeti hipertrófiájával s a gondolat atrópiájával van itt dolgunk. A gyakorlat olykor ellensége a gondolatnak; a gondolat olykor megszenvedi a gyakorlattal való kapcsolatát. Íme, kikristályosodott alakjában a dialektika: a gondolat alapvetően csakis a gyakorlattal való kapcsolatában létezhet; a gyakorlat hosszú távon nem nélkülözheti az elméletet. Mindamellett itt vannak az elmélet és gyakorlat közti föloldatlan feszültségeknek ezek az időleges, átmeneti időszakai, s egy ilyen időszakban élünk most, ezekben az évtizedekben. Ezek a föloldatlan feszültségek hatással vannak a marxista gondolkodás egész szerkezetére.

A klasszikus marxizmus intellektuális szerkezetét teljes egészében arra a föltevésre alapozták, hogy az érett kapitalista polgári társadalmon belül kerül sor szocialista forradalomra. Évtizedünk vulgáris marxizmusa – s ezen azt a marxizmust értem, amelyet a világ poszt-kapitalista harmadában hirdetnek – mindenestül az alacsonyan fejlett társadalmakon belül végbement forradalmak tényén alapul. Mármost, hogy s mint hat ez a marxista gondolkodás szerkezetére?

Ha egy forradalomra valamely érett polgári társadalomban kerül sor, akkor először is azt föltételezi az ember, aminek tényleg követ-

keznie kellene ebből: az anyagi bőséget, a javak bőséget, a termelési eszközök bőséget és a fogyasztási eszközök viszonylagos vagy akár abszolút bőséget, az emberi szakértelem, szaktárgyak, képességek, tapasztalat, erőforrások bőséget, a műveltség bőséget. Ha alacsony fejlettségű társadalmakban következik be a forradalom, akkor az alapvető, döntő és meghatározó tényező, amivel számolnunk kell, az általános hiány és szűkösség: a termelési eszközök, a fogyasztási eszközök, a szaktudás, a képzések, az iskolák hiánya, a civilizáció és kultúra szűke – általában mindennek a szűke –, és csakis a forradalmi elemek bősége vagy egyenesen túlzott bősége. Ha a bőség az alapja a forradalomnak és a forradalmon belül alakuló marxista gondolkodás egész struktúrájának, akkor a politikai szabadság olyan eleme az egésznek, amit természetesnek vehet az ember. Még ha a forradalom polgárháborúval és proletárdiktatúrával jár is együtt, ezt átmeneti szakasznak tekintik, amelyben a diktatúra csakis egyetlen közvetlen célt szolgál: a volt birtokos osztályok fegyveres ellenállásának megtörését, de nem azt, hogy fegyverre szoktassák, sőt megtanítsák kesztyűbe dudálni a saját társadalmuk dolgozó osztályait vagy akár középosztályait. Marx ritkán szólt, ha egyáltalán szólt, politikai szabadságról. Épp azért, mert egy érett polgári társadalom bősége közepette bekövetkezett forradalmat föltételezett, ő a politikai szabadságot olyannyira természetesen vette, hogy csakis – azt mondhatni – a szabadság felsőbb matematikáját tárgyalta, az igazi szabadságnak azokat a finomságait, amelyekre csakis egy szocialista társadalom lehet majd képes. Anyagi szűkölködés alapján nincs szabadság. A bőség alapján nem volna szükség szigorúan differenciált bérskálákra, sztahanovista mozgalomra¹ és egyéb szisztémákra meg trükkökre, amelyek a lázító egyenlőtlenség újrateremtését eredményezik. Ez az egyenlőtlenség elkerülhetetlen volt egy olyan társadalomban, amilyen az orosz, ahol – régebben ezt szoktam mondogatni – ötven millió pár lábballal gyártanak egy százhatvan millió német számára.

Régi érvem és hasonlatom ez: de bizonyos fokig még most is érvényes, ha megközelítőleg az összes fejletlen országra alkalmazzuk.

Olyan forradalomban, amelyik bőség és növekvő egyenlőség közepette robban ki, nem vetődik föl a kényszerítés kérdése kulturális ügyekben. Ezt a kényszert és korlátozást proletárkultúra és szocialista kultúra néven mutatják be maguknak. A kényszer kulturális téren semmi másból nem fakad, mint politikai félelemből. Cenzorok költeményeket koboznak el, mert attól félnek, hogy ezekből a versekből politikai kiáltványok lehetnek. Amikor a cenzorok „szocialista realizmust” követelnek, akkor megelőző csapást mérnek ellenzéki vagy a forradalmi politikai kiáltványokra, amelyek nem csupán költőktől várhatók, de nagyon prózai szóhasználatú fiataloktól is bárhol az üzemekben vagy az egyetemeken. A szellemi korlátozás együtt jár a politikai kényszerrel, a nélkülözéssel, az egyenlőtlenséggel.

A klasszikus marxizmus sosem számolt „szocializmussal egy országban” – Németországban vagy Franciaországban vagy Angliában. Mindig Európára alapozta számításait, csak nagyon végső esetben Nyugat-Európára. Kilátásait illetően mindig internacionalista volt a marxizmus; a valóságos történelmi fejlődésben mégis nemzeti léptékre váltott. Nemzeti léptékre olyan az értelemben, ahogyan Sztálin tekintett a szocializmusra: egyetlen állam keretében, gazdasági, sőt kulturális önellátásra alapozva. Mélységesen antimarxista nézet volt ez. Az elszigetelt orosz forradalom hamis tudata tükröződött benne. Keleten – Oroszországban, Kínában s a fő-fő sztálinisták között Kelet-Európában – mind e mai napig az egész gondolkodásmódot a „szocializmus egy országban”, vagyis az autark, magába zárkózott szocializmus hagyománya, következményei és hallgatóságos föltételezése alakítják. És természetes, hogy amíg az ember szűkös körülmények között, szabadsághiányban, egyenlőtlenségben, kulturális és szellemi kényszerben, nemzeti léptékű szocializmusban s következésképp újraéledt nacionalista küzdelmek közepette él, addig új alakjában élheti meg azt, amit a fiatal Marxnál olvasott és divatossá lett szóval elidegenedésnek hívnak. Újfajta elidegenedés ez; az ember elidegenültnek érzi magát a társadalomtól; játékszere valaminek, ami az ő szemében vak társadalmi erők játékának tetszik. Maga is részét képezi ezeknek az erőknek, amelyeket maga teremt, mégis az áldozata ezeknek. Marx számára ez a társadalomtól való idegenné válás elgondolhatatlan volt egy szocialista társadalomban, egy olyan társadalomban, amelyik az érett kapitalista civilizáció gazdag talajából nőtt ki. Ámde a forradalom Marx várakozásaival ellentétben nem Európában következett be, nem azokban az országokban, amelyeket mi a nyugati civilizáció bölcsőjeként szeretünk lefesteni, hanem Keleten. Ott azonban, Keleten, nem lehetett fölépíteni Marx szocializmusát. Hogyan is lehetett volna, ha nem létezett számára anyagi alapzat? A nép ott csupán a szocializmus előfeltételeinek eredeti fölhalmozására vállalkozhatott; és ezt teljesítette is. Ne legyünk gőgösek, ne kicsinyeljük le óriási vállalkásukat és óriási teljesítményüket. Hosszan tartó tétovázás során tanulták meg azt, amit nemzedékekkel korábban megtanultak a nyugat-európai nemzetek, ámde olyasmit is tudnak, amit a nyugati nemzetek sohasem tanultak. A fejlődés bonyolult. Van elmaradottság, és van rettentő nagy előrehaladás – és a valóságtól való elrugaszkodás volna, ha szem elől tévesztenénk a történelem emez ellentmondásos aspektusainak bármelyikét is.

„De vajon miért nem válaszolt a Nyugat a marxizmus hívó szavára?” – kérdezhetnék tőlem. A forradalom első ízben egy olyan országban győzött, amelyik fejletlen és elmaradott volt 1917-ben; fejletlen és elmaradott egész társadalmi szerkezetében, dacára ragyogó és fantasztikus művészeti-irodalmi teljesítményének. Az egész építményt ingatag, egészségtelen alapokon húzták föl, s aztán mintha folyton

csak az elmaradottságnak e létező föltételeihez igazították volna. Az öreg kommunisták szokása volt akasztófahumorral arról sóhajtozni: „Hát nem volt képes nekünk az Úristen alkalmasabb országban elindítani a fölkelést, mint épp ebben a muzsik-Oroszországban?” Nem, az istennek sem. Így hát modern forradalom került a színre, ősi sötét hagyományok háttére előtt. Ez negatívan hatott a forradalmi fejlődés lehetőségeire Nyugaton. A forradalom egy prekapitalista társadalomban zajlott, de mindamellett a szocializmus megvalósítására tört, s ebből olyan hibrid jött létre, amelyik számos tekintetben a szocializmus paródiájának tetszett. A nyugati munkást látszólag nem érdekelte a politika, de azért gondosan figyelte az eseményeket, s teljes tudatában volt az ínségnek, az éhezésnek és a nélkülözésnek, amit Oroszország népe elszenvedett a forradalom után; tudatában volt a terrornak és az üldöztetésnek, ami sújtotta ezt a népet. És a brit munkás, a német munkás, de még a francia is gyakran minden köntörfalazás nélkül rákérdezett: Szocializmus ez? Lehet, hogy mi itt, a szocializmushoz való évszázados hűségünk során egy veszedelmes lidércfényt követve meneteltünk? A munkások maguktól és maguknak tették föl ezeket a kérdéseket. Az elbizonytalanodott, tétova nyugat-európai munkás jobbnak látta, ha inkább kivárja és majd meglátja, mi lesz a vége. Az orosz forradalom Nyugaton a forradalom elretentő példájaként hatott.

Mindent összevéve, úgy kell tekintenünk a nyugati fejlődésre és a marxizmusnak az osztályharc küzdelmeihez való viszonyára Nyugaton, mint egy olyan háborúra, amelyik több nemzedékre – immár másfél évszázadra – elhúzódott. S ennek az osztályháborúnak megvolt a maga föl-le mozgása, voltak fölvonásközei, szabályos ütközetei, hosszabb tűzszünetei a csaták és hadjáratok között. Vélhette úgy valaki két ádáz csata közti szünetben: „Á, a maguk Marxa azt mondta, hogy a történelem osztályharcok története, és tessék, nincs is osztályharc!” Persze, amikor Marx azt írta a Kommünista Kiáltványban, hogy az emberiség története osztályharcok története, akkor tökéletesen tisztában volt vele, hogy voltak idők, amikor az osztályok háborújában nagyon mély apály, szinte teljes mozdulatlanság állott be. Churchill egy ízben azt írta, hogy az emberiség története háborúk története – netán Marxtól plagizálta? A különbség, persze, nyilvánvaló: Marx számára a történelem az osztályháború története, Churchill számára pedig egyszerűen csak a háborúé. De Churchill is tudta, hogy a háborúkat nem vívják szüntelenül; Marx éppígy tudta, hogy az osztályháborúkban is van tűzszünet, van nyíltisakos ütközet, hadüzenet nélküli csatározás, pangás és fegyvernugvás.

A kapitalizmus ellen vívott háborúnk nemzedékeken át folytatódott. Volt ebben 1848, 1870, 1905, 1917–18, 1945–46: csupa nagy ütközet, amelyek részint a forradalom egyszeri győzelmével végződtek Keleten, és a forradalom számos súlyos vereségével Nyugaton. Marx sohasem ígért a naptár valamely meghatározott dátumaihoz kötött forradalmi győzelme-

ket. Mindössze annyit jósolt meg előre, hogy küzdelem várható, súlyos, időnként véres küzdelem osztályok és népek között, olyan küzdelem, amely nemzedékekre elhúzódhat, s amely – hacsak a civilizáció közben nem zuhan vissza a barbárságba – a kapitalizmus fölbomlásához és a szocializmus létrejöttéhez vezet. És persze, párhuzamosan óhatatlanul folyik majd az ellenforradalom minden erejének mozgósítása.

Azok, akik szeretnek mostanában Marx beteljesületlen jóslatairól beszélni – azt képzeli (hogy is fejezzem ki magam?), azt képzeli, hogy Marx ugyanolyan sekélyes gondolkodású volt, mint kritikusai, és ellenforradalmi barikádok nélkül látta maga előtt a szocializmus felé vezető utat? Megtapasztaltuk az ellenforradalmi mozgósítást világszerte, minden különböző formájában, a fasizmustól a legkifinomultabb szociáldemokrata reformizmusig, minden-minden csatasorba állt a létező társadalmi rend védelmében. Ezek az erők hasznot húztak minden nehézségből, a szocializmus testén ejtett minden sebből. A munkásosztály viszont, az olyan rendkívüli esetek kivételével, amilyen a Párizsi Kommüné volt, még sohasem mozgósította a maga erőit annak az intenzitásnak és erőfeszítésnek akár csupán egy töredékéig sem, amilyen fokig csaknem állandó mozgósítás folyik a birtokos és uralkodó osztályok részéről, jóformán minden jelentéktelen alkalomból. De még a Kommün alatt sem hirdettek a fölkelők valódi élet-halál küzdelemre szóló mozgósítást – a birtokunkban levő minden leírás a könnyelműségükről, jókedvű és higgadt derűlátásukról tanúskodik.

Amikor a klasszikus marxizmusról és érvényességéről beszélek, gondolataim arra vonatkoznak, ami lényeges Marxban. Marx aktívan politizált 1847–48-ban, 1868-ban és 1878-ban; olyan leveleket írt barátainak és Engelsnek, amelyekben kifejezte reményét, hogy a munkásmozgalom talán forradalmi lendületbe jön egy, két vagy három éven belül. Engels pedig utóbb, miután barátja meghalt, a tanítványaihoz intézett leveleiben – és számos barátja volt Nyugat-Európában – arra vonatkozó reményét osztotta meg velük, hogy még meg fogja élni és meg fogja látni Britannia és Franciaország meg Németország munkásainak összefogását. Természetes volt, hogy valamennyien vérmes reményeket tápláltak, de ugyanakkor gondolkodók voltak, akik arra is képesek, hogy visszalépve a közvetlen taktikai csatározástól, történelmi távlatból tekintsenek az eseményekre.

Marx volt az, aki megvetette az I. Internacionálé alapját, s abban reménykedett, hogy ez az Internacionálé hamarosan, nagyon hamar képes lesz valami roppant nagy fordulatot előidézni.

Ám az is Marx volt, aki *A tőkét* írta, és ez a Marx ebben a szigorún tudományos és történelmi művében nem bonyolódott semmilyen jóslásba vagy profetikus előretekintésbe azon a következtetésen túl, ami a kapitalizmus általa elvégzett mélyreható, részletes és aggályosan pontos elemzéséből folyt – hogy ennek a rendszernek össze kell roppannia, mert belső ellentmondásai nem teszik lehetővé hosszú távú

működését. Hogy mikor fog majd fölbomlani és összeroppanni – erre a kérdésre sosem kereste a választ, nem azért (ahogy számos elmés kritikus sugallja), mert „volt annyi esze”, hanem mert volt benne kellő felelősségérzet. Egy politikus sok mindent föltehet arra a lapra, hogy bizonyos események bizonyos időn belül bekövetkeznek; a maga erejére, barátai és követői erejére számítva kampányolhat, készülődhet a jövőendő küzdelemre. Aki viszont történelemben gondolkodik, az nem tehet ilyet; sem a történelem bonyodalmaival nem láthatja előre, sem pontos útvonalát nem vetítheti térképre.

Azt mondtam, hogy arra fogok összpontosítani, ami Marxban lényeges, és tessék, félresiklottam egy kissé olyasmibe, ami nem is lényeges. De akkor már engedtessek meg nekem, hogy érintőleg szóljak egy másik marginális problémáról is, nevezetesen arról, hogy vajon abszolút elszegényedésre van-e ítélve a dolgozó osztály a kapitalizmusban. Hosszú időn át szenvedélyes vita folyt erről az európai kommunista pártokban, kiváltképp a franciában. Nos, lehet találni Marxban némi erre vonatkozó megerősítést, meg erre vonatkozó cáfolatot is. Marx gondolkodása túl gazdag és bonyolult volt ahhoz, hogy szűkös formulákkal játszódzék. Bizonyos, hogy voltak Marx korában olyan tapasztalati tények Nyugat-Európában, amelyek az egyre fokozódó és abszolút elszegényedés irányába mutattak.

De térjünk vissza ahhoz, ami a leglényegesebb Marx kapitalizmus-kritikájában. Amikor olyasmit mondogatnak, hogy a marxizmus magas fokon kimunkált és valószerű tanítás volt ugyan a tizenkilencedik század számára, de mostanra már elavult, szabad legyen megkérdeznünk: miben is? A lényegében? A marxista kapitalizmus-kritika lényege egy és csakis egy valami. Ez a valami nagyon egyszerű és világos, ám ez a gyújtópontja a tőkés rend egész sokoldalú elemzésének. Mégpedig: kirívó az ellentmondás a termelési folyamat növekvő társadalmi jellege és a tőkés tulajdon társadalomellenes jellege között. Létezési módunk, a termelés egész módja mindinkább társadalmasodik olyan értelemben, hogy a régi független termelők nem folytathatják tovább a termelést egymástól függetlenül, nemzedékről nemzedékre, ahogyan tették a pre-kapitalista rendszerben. Társadalmunk minden egyes eleme, minden egyes töredéke, minden egyes apró szervecskéje függ a társadalom összes többi részétől. A termelés egész folyamata egyetlen társadalmi termelési folyamattá válik – és nem csupán egyetlen nemzeti termelési folyamattá, hanem egyetlen nemzetközi termelési folyamattá. Ugyanakkor a tulajdonfajtánk, a magántulajdon társadalomellenes. Ez az ellentmondás a tulajdon társadalomellenes jellege és termelésünk társadalmi jellege között a forrása minden anarchiának és irracionitásnak a kapitalizmusban.

Ezt az ellentmondást nem lehet tartósan összebékíteni. Elkerülhetetlen az összeütközés. Marx mindössze ennyit állított. Mármint, elavult ez a lényegi kapitalizmus-kritika? Azt mondják nekünk, hogy el,

hogy Keynes óta tudja a kapitalizmus, hogyan tervezze a gazdaságot. A tervezésről nyolcvan évig azt hírelték, hogy Marx egyik rögeszméje. Ez a rögeszme immár isteni adomány rangjára emelkedett, és most már úgy hírlík, hogy a kapitalizmus is képes tervezni. Kidolgozott valaha is valamilyen tervet – háborús célkitűzéseken kívül? Ha igen, hát én még sohasem hallottam hírét. De tegyük föl, hogy képes rá. Egybevág a tervezés a kapitalizmus természetével? Végtére is, vezettek némely tőkés vállalatot feudális alapon; így hát – teszem azt – a szocializmus látszatát is keltheti valaki kapitalista alapon. De megfelel ez a kapitalizmus természetének? És vajon képes a kapitalizmus, még ha tervez is, olyan növekedési rátát teljesíteni, amelyet a tervezés egy valóban köztulajdonú gazdaságban teljesített? Természetesen nem, mert ha nemzeti vagy nemzetközi a tervezés, akkor ennek a nemzeti vagy nemzetközi tulajdonlás és szervezet a megfelelő és természetes feltétele. Bevezethetik, természetesen, a tervezést a kapitalizmusba, de az olyan, mintha hajtómotort építenének be a lovas kocsiba. És képes a kapitalizmus nemzetközi társadalmakat teremteni? Mondhatják erre azt: Hát az oroszok meg a kínaiak, ők nemzetközi társadalmat teremtettek? Természetesen nem. Ahogy az oroszok és a kínaiak intézik az ügyeiket, az még a kapitalista gondolkodásmód tükröképe. Ott a kapitalizmus tükröződésével van dolgunk, a kapitalizmus vetül rá egy poszt-kapitalista társadalomszerkezetre, itt viszont a kapitalista rend egész működésének történeti folyamánya, velejárója ez a gondolkodásmód. Valahányszor a kapitalizmus megpróbál kitörni nemzeti burkából, mindig katasztrófális módon teszi ezt, világraszóló háborúkat rendez, elnyeli a kisebb és gyöngébb nemzeteket vagy versenytársakat.

Ha a háború utáni tőkés föllendülés csaknem két évtizedét nézi az ember, mit lát? A marxizmus cáfolatát? Nem az első eset a történelemben, hogy olyan, régi típusú visszaesés és fölfutás nélkül folyt le a hús esztendő, mint amilyenek legalábbis 1825-től a második világháborúig jellemezték a kapitalizmust. Az 1870–71-es francia-porosz háborúra Németország roppant iparosodása, a tőkés fejlődés valódi válság nélkül eltelt huszonöt éve következett. Ennek a huszonöt évnek a végén jöttek a revizionisták, Marx és Engels barátai és tanítványai, és így szóltak: „Mestereink bizonyára tévedtek. Azt mondták, hogy összeroppanás következik, válságok jönnek, visszaesés várható. Nincs semmilyen visszaesés. Mostantól a kapitalizmus zökkenőmentesen, evolúciós módra fejlődik tovább.” S alig pár évre rá, 1907-ben jött a szörnyű összeroppanás. Azután a következő rettentő visszaesés már az első világháborúhoz vezetett.

Nem szeretnék Cassandra lenni, de nem mondhatom azt, hogy bízom a nyugati kapitalizmus további sima, evolúciós fejlődésében, vagy úgynevezett prosperitása maradandóságában. Ezután a hús évnyi fölvirágzás után ugyan mit látunk a nyugati társadalomban? Mindazoknak az irányzatoknak a fölerősödését, amelyeket Karl Marx

akként diagnosztizált, mint a kapitalizmus továbbfejlődéséhez és vesztéhez vezető irányzatokat. Szerzte az egész Nyugaton látjuk azoknak a középosztályoknak az eltűnését, amelyek a föltevés szerint a kapitalizmus konzerváló alapzatát alkotják; a kisgazda, kisbérli parasztságát. A parasztság, amely a francia konzervativizmus talpköve volt, eltűnőben van, és Franciaország megszűnt paraszti ország lenni. Ugyanígy a legtöbb nyugat-európai ország. Amerikában nincsenek parasztok, és csak a népesség kicsiny százaléka él farmgazdálkodásból. Ez volt az, amit Marx előre megjósolt: csak a polgárság és tulajdon nélküli dolgozó osztály marad meg. Évtizedekig úgy látszott, hogy ez a különös előrejelzés nem bizonyul igaznak. Kautsky írt egy igencsak nagy tudományú és terjedelmes művet az agrárkérdésről, ebben kifejtette, miért nem ment végbe olyan tökeösszpontosítás a mezőgazdaságban, mint amilyen az iparban. Mindazonáltal kitarzott amellett, hogy a marxista előrejelzés helyes. Lenin elfogadta Kautsky érvelését, és azt hangsúlyozta, hogy a fokozódó elszegényedés dacára is tovább létezett a parasztság. Most ez a parasztság eltűnőben van! A proletariátus létszáma pedig növekszik. A proletarizálódás, a burzsoázia réme, prosperitásunk minden esztendejével, jóléti államunk minden esztendejével fokozódik. A termelés folyamata nagyságrendekkel egyre csak bővül és bővül, összpontosul, jellegében társadalmi, és egyre inkább társadalmi ellenőrzés, társadalmi tulajdonlás után kiált. Országaink termelőerői tiltakoznak a nemzeti önellátás karámja ellen, amelyben a hagyomány és az uralkodó osztályok tartották őket eleddig. Ekképpen tör föl a talajból a marxista pokol a jóléti állam paradicsomában, szinte láthatatlanul, szinte észrevétlenül.

Közben olyan érzése van az embernek, mintha az osztályharc egész fejlődése itt, Nyugaton leállt volna egy időre, mintegy arra várva, hogy érjünk már a végére néhány jó nagy fejezetnek. Egy nagy irányzat vonul tova a történelmi fejlődésben, amelyik azt ígéri – de csupán ígéri –, hogy fordít egyet a marxizmus és a szocializmus szerencsekerekén: ez pedig nem más, mint a Szovjetunió és vele a többi poszt-kapitalista ország termelőerőinek növekedési trendje. Az eredeti szocialista fölhalmozás folyamata, amely olyan szörnyű torzulást okozott a marxizmus szellemi és erkölcsi struktúrájában, nem tart már sokáig. Nem tudom, hogy ez egy vagy két évtizedet jelent-e, de a fejlődés köre teljessé válik, mihelyt Oroszország, ez a fejletlen és visszamaradott ország s vele a többi is, végre modern ipari nemzetekké válnak – amikor a művelt országok (a szocialista hagyományra támaszkodva, amely mindennek dacára nem halt ki bennük) megteremtik a maguk közösségében azokat az előfeltételeit a szocializmusnak, amelyekről Marx és Engels és a szocialisták nemzedékei álmodtak: az anyagi és kulturális bőséget, a kényszer eltűnését a politikából és a művelődésből, a növekvő egyenlőséget, a növekvő internacionalizmust.

Nem kétlem, hogy bár Moszkva és Peking között nagyon csúnya jelenetekre került sor, ezeknek az országoknak a társadalmi rend-

szerei intelligensebbek és haladóbbak, mint a vezetőik. A társadalmi rendszerek rá fogják kényszeríteni a vezetőkre az internacionalizmust, még ha ezek a földkerekség legsovínisztább idiótái is; kivezetik és le-lökdösik ezeket a pályáról, és új embereket hoznak elő, akik képesek lesznek követni az internacionalizmus hívó szavát, amelyet ma az egész emberiség visszhangoz. És ha ez bekövetkezik, azoknak az országoknak a fejlődése nem csupán fölzárkózik a klasszikus marxizmus menetéhez, de alighanem még az élére is áll. Azt hiszem tehát, bizakodva nézhetünk egy olyan, még ha nem is túl közeli jövő elébe, amikor a marxizmus elmélete és gyakorlata ismét karöltve együtt jár. Önök és nemzedékük tagjai őszinte meggyőződéssel tekinthetnek előre a jövőbe, amikor a marxizmus már nem az a marxizmus lesz többé, amelyet nekünk kellett megélnünk – az elmaradottság, az elmaradott civilizáció és az elmaradott társadalmak torzító lencséjén át vetített marxizmus. Az önök nemzedéke, remélem, tanúja lesz majd a szellemi hanyatlás által el nem homályosított marxizmus új föllendülésének, új fölívelésének.

A marxizmus és a szocializmus Nyugat-Európa termékei. Nyugat-Európából indultak el, hogy meghódítsák a világot, és talajt vesztek Nyugat-Európában. Mikor térnek ide vissza? A középkori Európának az az országa, amelyiktől Európa többi része tanulta a kapitalizmus mives és furfangos előkészítését, Itália volt. Az itáliai városok, az itáliai közgazdászok, az itáliai bankárok voltak a legkiválóbbak Európában. Utóbb viszont, a tizenkilencedik században, amikor már jószereivel egész Európa polgárosodott, Itália még mindig nem érkezett el a saját kapitalizmusához. A kapitalizmus csak késve tért meg Itáliába, miután már egész Európa befogadta. Vajon Nyugat-Európa lesz majd a szocializmus Itáliája? Arra kell várnunk majd, hogy a marxizmus és a szocializmus meghódítsa a világot, mi meg majd itt állunk a sor végén a visszatértükre várva? Vagy sikerül majd kimenekíteni magunkat egyre növekvő és rémisztő visszamaradottságunkból?

Jegyzet

¹ Munkás-öszöntző rendszer, Alekszej Sztahanov bányászról nevezték el, aki 1935-ben elindította.

(Fordította: Csala Károly)

Az írás a *London School of Economics* hallgatósága előtt 1965 februárjában tartott előadás Martin Fahlgren által lejegyzett szövegének szerkesztett változata. Első ízben Isaac Deutscher írásainak posztumusz gyűjteményében jelent meg: *Marxism in our Time*, 1975. Szerkesztette: Tamara Deutscher. Online változat: *Marxist Internet Archive* 2013. HTML Markup: Martin Fahlgren, 2013.